

**ARCHAEOLOGIA
ET POMERANIA**

**Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
Łódzka Fundacja Badań Naukowych**

Archaeologia et Pomerania

**Studia ofiarowane prof. Tadeuszowi
Grabarczykowi w 70. rocznicę urodzin
i w 45-lecie pracy naukowo-
dydaktycznej**

Łódź 2016

**INSTYTUT ARCHEOLOGII UŁ
ŁÓDZKA FUNDACJA BADAŃ NAUKOWYCH**

Redakcja:

Lucyna Domańska, Anna Marciniak-Kajzer
Aleksander Andrzejewski (sekretarz), Seweryn Rzepecki

Recenzenci tomu:

Marian Glosek; Aleksander Kośko

Projekt okładki:

Mikołaj Grzelakowski

Na okładce:

Szanowny Jubilat Tadeusz Grabarczyk

© Copyright by

*Autorzy & Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
Wszystkie prawa zastrzeżone*

Adres redakcji:

90-137 Łódź, ul. Narutowicza 65

ISBN 978-83-944066-2-2

Skład i Druk

Zakład Poligraficzny

o 42 633 33 57

Spis Treści

Od Redakcji	9
Wykaz Publikacji	11
M.M. BŁOMBERGOWA Profesor TADEUSZ GRABARCZYK	19
Ks. ZBIGNIEW STRASZEWSKI Ad futuram rei memoriam o Profesorze Tadeuszu Grabarczyku słów kilka	23
LUDWIK LIPNICKI Archeologia, lichenologia i... poezja czyli słów kilka o Profesorze Tadeuszu Grabarczyku	27
LESZEK KAJZER O Tadeuszu w Borach Tucholskich	35
KRZYSZTOF WALENTA Incident afrykański Tadeusza Grabarczyka	51
ALEKSANDER ANDRZEJEWSKI, JANUSZ PIETRZAK Stacja Archeologiczna Uniwersytetu Łódzkiego w Klonowicach w Borach Tucholskich	59
KRYSTYNA TRZCIŃSKA, ŁUKASZ TRZCIŃSKI, MACIEJ TRZCIŃSKI Rekonstrukcja XIII wiecznego grodu w Raciążu, gm. Tuchola	75
MARCIN WĄS Paleolityczny i mezolityczny mikroregion osadniczy w dolinie Bychowskiej Strugi na Wysoczyźnie Żarnowieckiej	81
ANDRZEJ PELISIAK Z archeologii gór. Polskie Bieszczady Wysokie w neolicie i epoce brązu. Wybrane zagadnienia	99
MIROSLAW FUDZIŃSKI, PIOTR FUDZIŃSKI Skarb brązowy z Leśnej Jani, gm. Smętowo	107
RADOSŁAW JANIĄK Wypożyczenie grobu skrzynkowego kultury pomorskiej z Kamienia Kotowego, pow. lipnowski w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku	121
JACEK BŁASZCZYK Dwa żelazne groty włóczni z Wilkowic stan. 1 gm. Wartkowice	131

JERZY MAIK Kilka uwag o pochodzeniu tkanin typu Odry	139
ANNA STROBIN Ciekawy zespół grobowy kultury oksywskiej z nekropolii w Brzynie, pow. pucki	147
MAREK OŁĘDZKI, GRZEGORZ TESKE, LESZEK ZIĄBKA Dwa zniszczone groby kultury przeworskiej z Marchwacza, gm. Opatówek. Nowe materiały z obszaru kaliskiego skupiska osadniczego	165
MAREK OŁĘDZKI, LUBOMIRA TYSZLER, PAWEŁ ZAWILSKI Grób z mieczem wojownika kultury przeworskiej odkryty na stanowisku 223 w Łodzi Chocianowicach	181
MAGDALENA MĄCZYŃSKA Droga do fazy C 3 w kulturze wielbarskiej	193
MAGDALENA PIOTROWSKA, KAROLINA KOT Zapinka włoskiego pochodzenia ze zbiorów Seweryna Tymienieckiego	215
PIOTR KITTEL, JERZY SIKORA Piec wapiennicze z Ostrowitego, stanowisko 2 (gm. i pow. Chojnice, woj. pomorskie)	221
WITOLD ŚWIĘTOSŁAWSKI Dwa elementy rzędu końskiego z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku o możliwej proveniencji pruskiej	241
WIKTOR DUDA, ADAM GOŁAŃSKI, OLGIERD ŁAWRYNOWICZ Badania w Lesie Lućmierskim. Najnowsze odkrycia śladów niemieckich zbrodni nazistowskich	249
PIOTR A. NOWAKOWSKI Venus Kallipygos współczesne reminiscencje w typologii archeologicznej	259
SEWERYN RZEPECKI Józefa Przyborowskiego spostrzeżenia o procesach formowania stanowisk	267
ADRIANNA SZCZERBA Udział łódzkiego ośrodka archeologicznego w badaniach milenijnych	275
JACEK WOŹNY Przeszłość funeralna ziem polskich w poglądach starożytników i archeologów	283
SUSANA REBOREDA MORILLO La cerámica castrexa: un ejemplo significativo del interior de Galicia (Castro de A Graña, Toques, Galicia)	293
ALDONA ANDRZEJEWSKA Szkłane pucharki dzwonowate z kościoła parafialnego w Raciążku na Kujawach	305
ANNA MARCINIAK-KAJZER O fortyfikacjach średniowiecznej Galicji (Hiszpania)	311
JAN SALM „Krenelażowe ruiny”. Zamki portugalskie i ich konserwacja – spojrzenie z polskiej perspektywy	323

LUCYNA DOMAŃSKA	
Kompleks Suyanggae – dlaczego tak ważny?	339
HENRYK PANER	
Święta Wigefortis – kobieta z brodą, na krzyżu	347
MARIUSZ R. RYCHTER	
Budowle drewniane w miniaturach Kodeksu Baltazara Behema	361
ALICJA I JAN SZYMCZAKOWIE	
Rzemiosła metalowe w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Sieradzu	369
WIESŁAW PUŚ	
Ruskie oddziały wojskowe w służbie polskiej do początku XIV w.	385
ZBIGNIEW ANUSIK	
W oczekiwaniu na przełom. Wojna pruska z lat 1626-1629 w planach politycznych Gustawa II Adolfa	393
ANDRZEJ LECH	
Polska polityka zagraniczna w koncepcjach emigracyjnego ruchu ludowego po II wojnie światowej	403
JERZY KMIĘCIŃSKI	
Podmiotowość istoty ludzkiej w procesie rozwoju i transformacji - refleksja historiozoficzna	413
DAMIAN KASPRZYK	
Antropologiczna koncepcja kultury na cenzurowanym - kilka uwag po lekturze Cywilizacji spektaklu Maria Vargasa Llosy	423
EWA NOWINA-SROČYŃSKA	
PIESZO. Peregrynacje mistrza Wawrzyńca z Podhala, człowieka „wszechstronnie niewykształconego”	439
MONIKA GOŁAŃSKA, JOANNA GOŁĘBIOWSKA	
Listopadowy spacer po parku - współczesne zbieractwo miejskie na tle archeologiczno - etnograficznym	457
RAFAŁ STOBIECKI	
„Kwartalnik Historyczny”. Szkic do portretu	473
AMILKAR KOSIŃSKI	
Księgoznak „Kościoła Niewidzialnego”	483
AGATA ANDRZEJEWSKA-ZASIADCZYK, ŁUKASZ ZASIADCZYK	
Jeszcze raz o bezoarach	495
JANUSZ FRENKEL	
Śledzik- Polska-Polska –Śledź	505

MAGDALENA MACZYŃSKA

Kraków

Droga do fazy C 3 w kulturze wielbarskiej¹

Podział okresu rzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów na fazy B, C i D zawdzięczamy Otto Tischlerowi, który w rok po ukazaniu się jego dzieła „Ostpreussische Gräberfelder III“ (Tischler 1879) w berlińskim katalogu wystawy z 1880 r. (Photographisches Album..., 399nn.) tak sformułował podział obu wymienionych okresów: faza B obejmowała I i II w. po Chr., faza C - III i IV w., faza D - IV i V w. Pojawiły się jednak problemy z oddzieleniem fazy C od D, z czego zdawał sobie już sprawę następca O. Tischlera, Heinrich Kemke (Tischler, Kemke 1902, 10n.) gdy zauważył, że w obu tych odcinkach czasowych występują niekiedy te same zabytki, na co podał kilka przykładów. Podział O. Tischlera został ogólnie zaakceptowany, mimo że granica między fazami C i D rysowała się niezbyt jasno. Chodzi tu o najmlodszą fazę okresu późnorzymskiego i najwcześniejszą okresu wędrówek ludów. Erich Blume (1912, 32-37) wyróżnił dla Pomorza, czyli dla obszaru między Odrą a Pasłęką, fazę przejściową od C do D, którą tak właśnie określił. Zabytkami przewodnimi tej fazy były w jego ujęciu fibule A 161, 178, 183, 185, a także zapinki A VI 2 z krótką pochewką oraz fibule kuszowate z podwiniętą nóżką, ale w odróżnieniu od starszych egzemplarzy dłuższe i z szerszym kabłąkiem (Blume 1912, 32-37). Dla faz C i D razem byłyby charakterystyczne fibule A VI 2 z trójkątnie rozszerzoną lub rombowałą nóżką, a także te z pochewką tej samej długości co nóżka. Faza D rysowała się w ujęciu E. Blume dość klarownie; jako formy przewodnie wymienia tu fibule kuszowate z krótką pochewką, m. in. typu Skowarcz, zapinki z gwiazdzistą, łopatkowatą, trapezowatą i długą nóżką, z taśmowatym, równomiernie szerokim kabłąkiem, z płytką na nożce zdobioną wkładką szklaną, owalne sprzączki ze zgrubiałą ramą, jęczminkowate i prostokątne okucia końca pasa (Blume 1912, 37-41; 57n.). Mimo to wciąż pozostawały formy, występujące zarówno w fazie C jak i D, jak fibule z rozszerzoną, trójkątnie zakończoną nóżką, czy z rombowałą nóżką, zapinki A VI 2 z pochewką tej samej długości, co nóżka, w tym okazy z gąsienicowatym kabłąkiem, wreszcie kuszowate fibule z podwiniętą nóżką. Zrozumiałe jest więc, że w ujęciu E. Blume granica między fazą C a D jest dość płynna, co znalazło wyraz w jego nazewnictwie tego odcinka czasowego: C + C/D (275-325), C/D (około 325), C/D + D (325-375) i D (375-400) [Blume 1912, 147].

¹ Artykuł powstał w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki DEC-2011/02/A/HS3/00389 pt. „Okres wędrówek ludów między Odrą a Wisłą”.

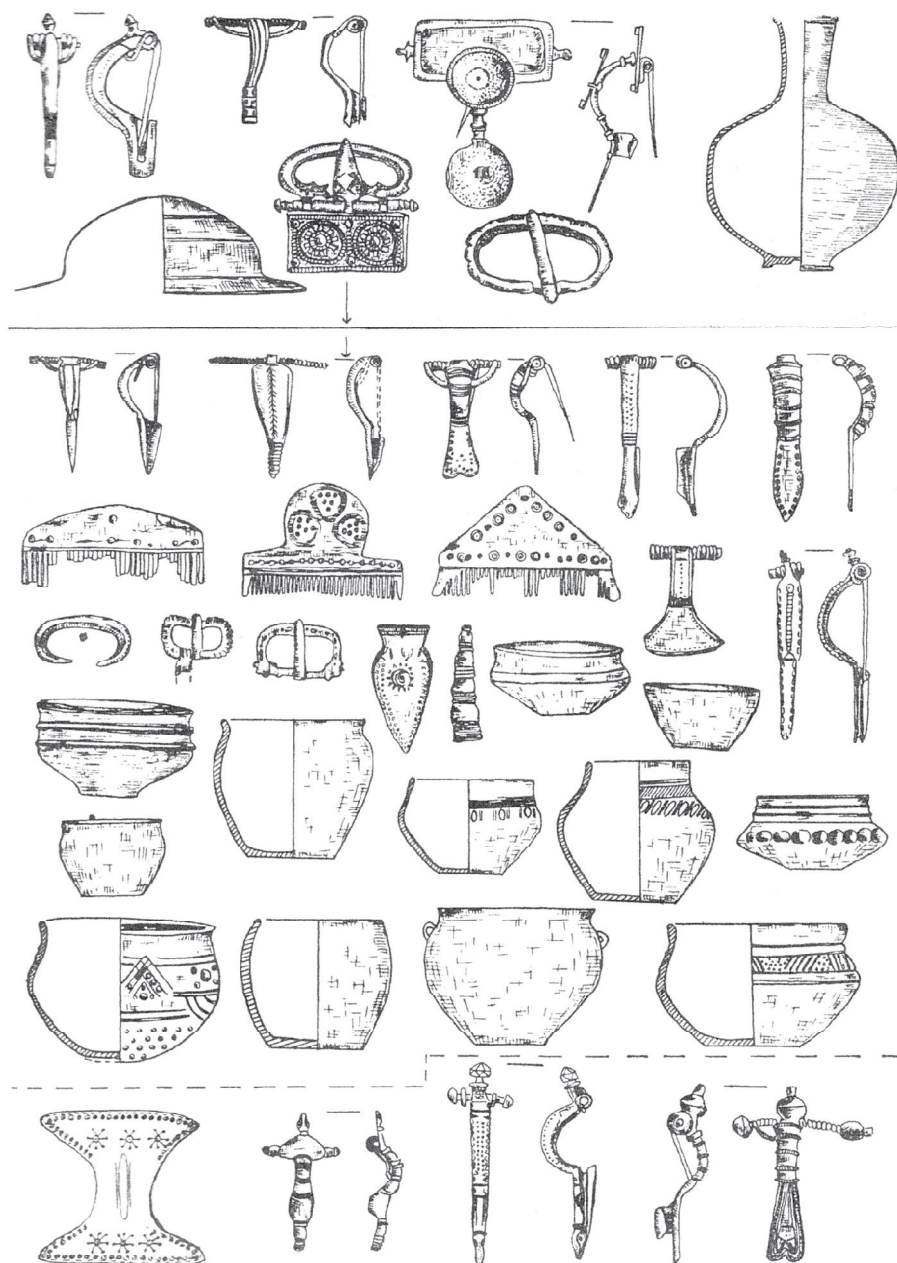
Problem owej płynnej granicy będzie się powtarzał w ujęciach wielu późniejszych badaczy. W chronologii Hansa-Jürgena Eggersa (1955) pojawia się faza C 3 jako przejście od młodszego okresu rzymskiego (C 2) do wczesnego okresu wędrówek ludów (D), innymi słowy od horyzontu zakrzowskiego do horyzontu Untersiebenbrunn. Obejmuje ona cały lub prawie cały IV w. (300-350/375). H.-J. Eggers nie przedstawił jednak tablicy z zabytkami charakterystycznymi dla fazy C 3.

W studiach chronologicznych Kazimierza Godłowskiego (1970, 64-97; 1974, 38-48; 1988, 44-46) faza C 3 została zdefiniowana jako dodatkowa, pomiędzy C 2 a D, jednak ściślej związana ze starszą fazą C 2. Uchwytna jest ona zwłaszcza w kręgu nadłabskim i w Skandynawii, przede wszystkim w Norwegii, a także w południowo-zachodnich Niemczech. W tym ostatnim przypadku chodzi o obszar ekspansji Alamanów do *agri decumates*, od drugiej połowy III w. utracony na ich rzecz przez cesarstwo Zachodu. Dla fazy C 3 charakterystyczne są fibule z guzkiem na główce (*Bügelknopffibeln*) i owalne sprzączki z ramą równomiernej grubości, które jednak w Europie środkowej nie tworzą jednolitego horyzontu (ryc. 1). Dla kultury wielbarskiej i innych obszarów środkowoeuropejskiego Barbaricum, jak kultura przeworska i krąg zachodniobałtyjski, nie widział K. Godłowski możliwości wyróżnienia odrębnej fazy C 3, uzasadniając to jej krótkim trwaniem i przejściowym charakterem (ryc. 2; 3).

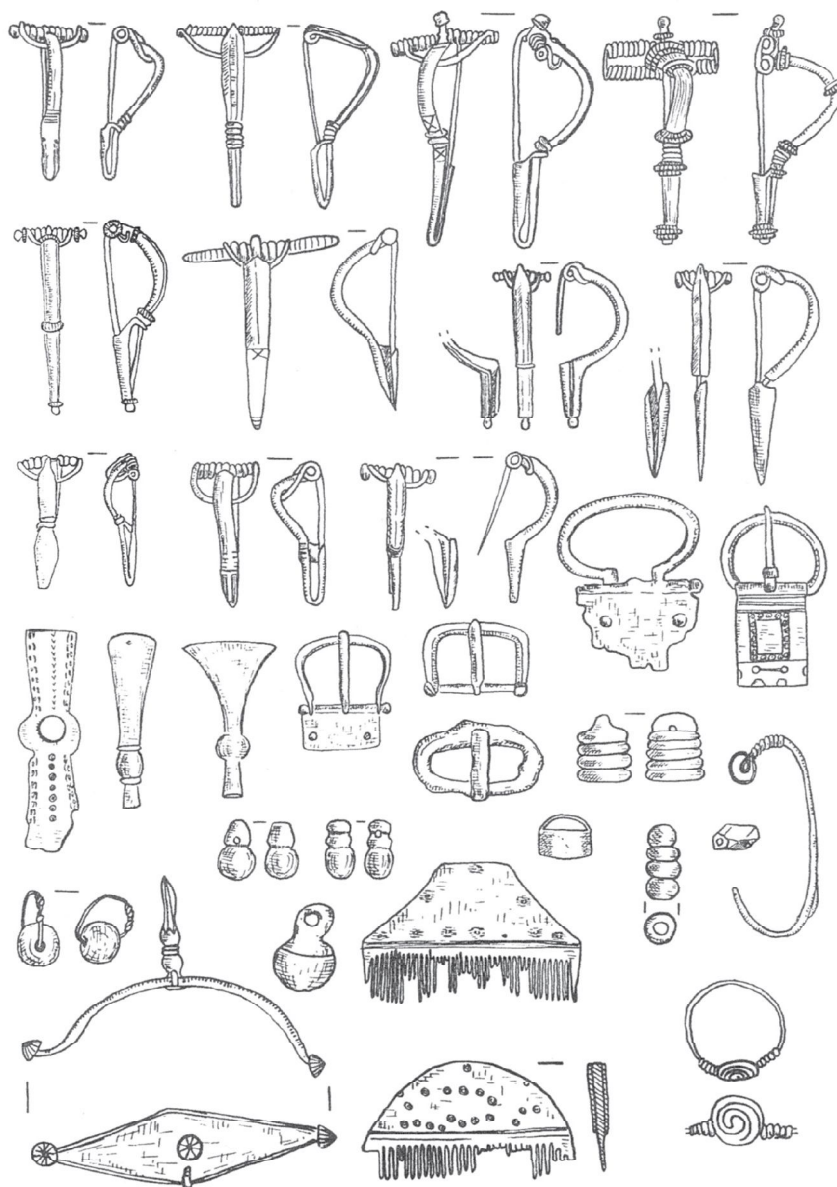
Faza C 3 przypada na czasy panowania Konstantyna Wielkiego i jego następców (310-375) po początek okresu walentyniańskiego (Wielowiejski 1970, 287; Lund Hansen 1987, 31nn.; ta sama 1994; Tejral 1992, 229), w sensie historycznym odpowiada więc późnemu antykowi. Z perspektywy skandynawskiej, jak to formuluje Ulla Lund Hansen, na kontynencie trwa ona jedynie kilka dziesięcioleci i jej koniec przypada około połowy IV w., podczas gdy w Skandynawii okres późnorzymski trwa dłużej.

W materiale archeologicznym północnej części kręgu nadłabskiego także i Helga Schach-Dörge (1970, 19nn.) nie widziała możliwości precyzyjnego wyróżnienia fazy C 3, nawet na wielkim meklemburskim cmentarzysku w Pritzler w jego najpóźniejszym horyzoncie C (Schuldt 1955). Dekadę wcześniej Johanna Brandt (1960) na cmentarzysku w Preetz w Holsztynie podobnie nie wydzieliła interesującej nas fazy.

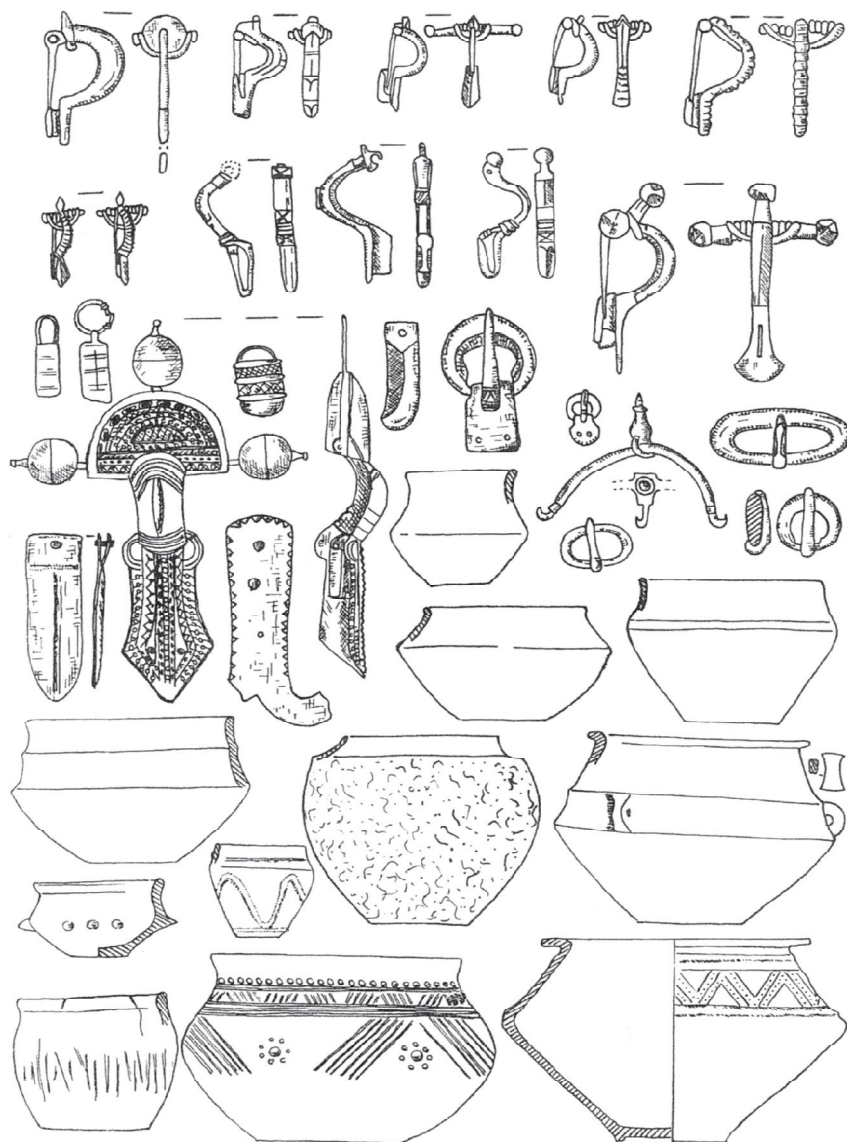
W przeciwieństwie do tych autorek K. Godłowski wyróżnił jednak niektóre formy typowe dla fazy C 3, na podstawie znalezisk z Niemiec środkowych i wspomnianego cmentarzyska w Pritzler (Godłowski 1970, Taf. 17, 1-6). Jeśli chodzi o Niemcy środkowe, to chodzi tu o grupę grobów szkieletowych późniejszych i uboższych niż Hassleben-Leuna i wcześniejszych niż Niemberg. W kilka lat później Joachim Reichstein (1975, 85, tabela 5) zaliczył do fazy C 3 zespoły z grupy IIb w Pritzler oraz strefy 2 i 3 w Perdöhl.

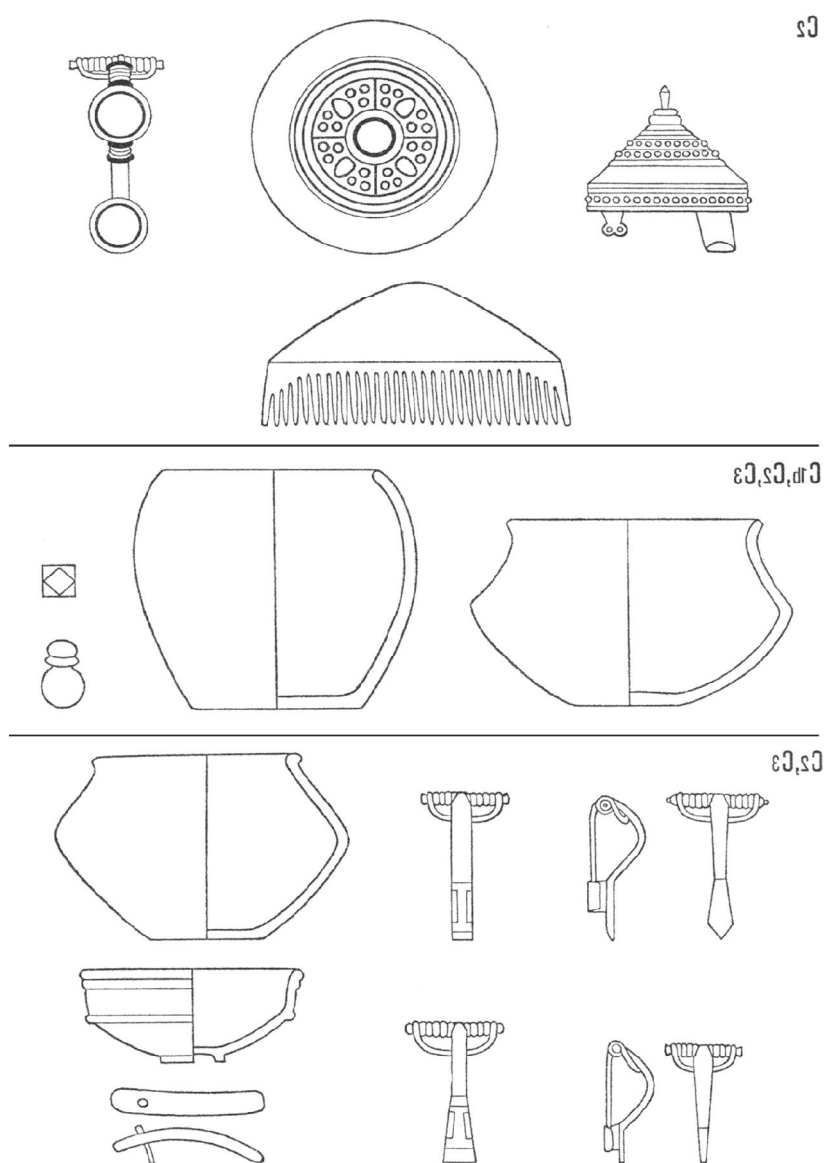
Ryc. 1. Fazy C 3 i D 1 w kręgu nadlabskim. Wg: Godłowski 1970

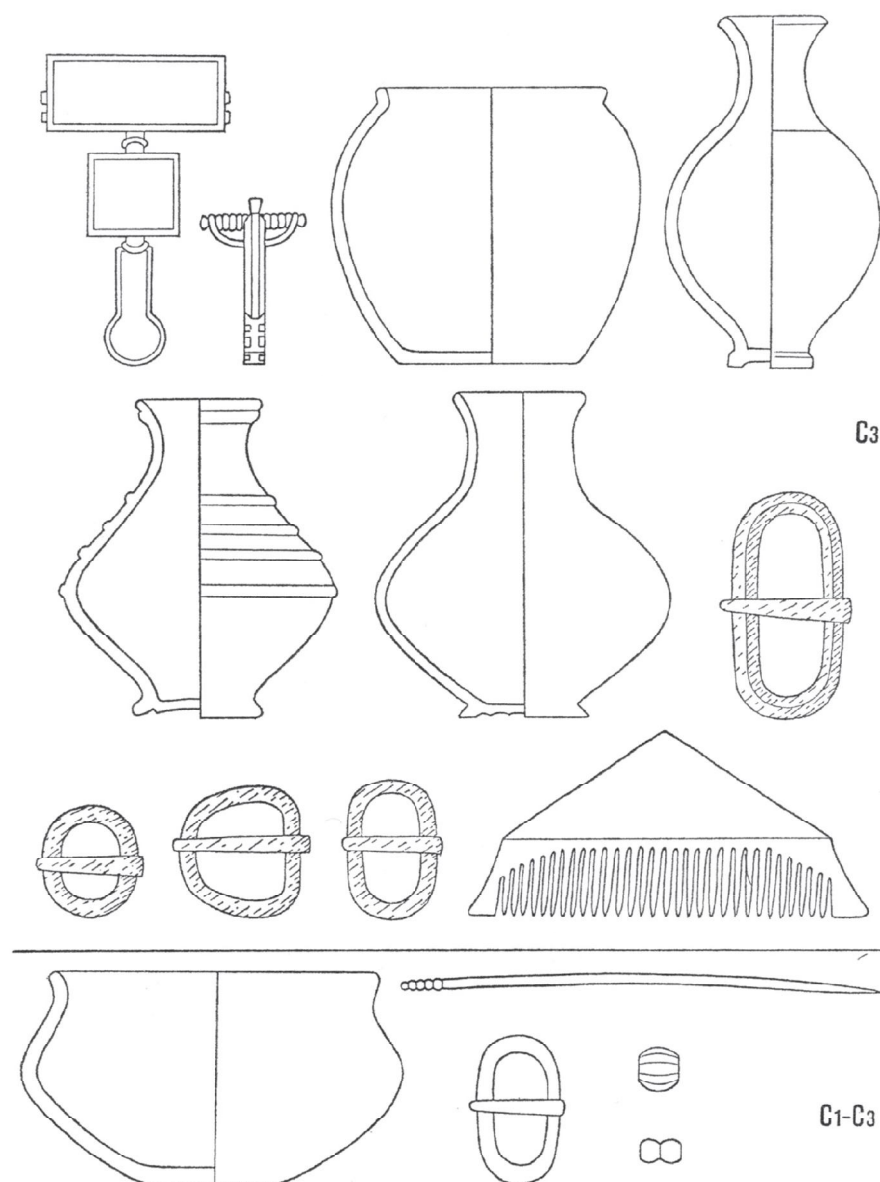
Ryc. 2. Późna faza okresu późnorzymskiego w kulturze wielbarskiej. Wg: Godłowski 1970

Ryc. 3. Wczesna faza okresu wędrówek ludów w kulturze wielbarskiej. Wg: Godłowski 1970.

Ryc. 4. Fazy C 2 i C 3 w południowo-zachodnich Niemczech. Wg: Keller 1974

Ryc. 5. Fazy C 1- C 3 w południowo-zachodnich Niemczech. Wg: Keller 1974

Prawie jednocześnie ze studiami K. Godłowskiego i H. Schach-Dörgeś ukazała się praca Erwina Kellera (1974) o znaleziskach z Niemiec południowo-zachodnich, w której zostały scharakteryzowane formy przewodnie fazy C 3, jak również i te występujące w fazach C 3 i D. Także i ten autor podkreśla, że „na wielu obszarach młodszy okres rzymski niepostrzeżenie przechodzi w okres wędrówek ludów” (Keller 1974, 264). Za formy szczególnie charakterystyczne dla fazy C 3 uznał *Bügelknopffibeln*, nową formę, która w fazie C 2 jeszcze nie była w użyciu, owalne sprzączki z ramą o jednakowej szerokości i fibule z tarczками na kabłąku i nóżce (ryc. 4; 5). Te ostatnie jednak, podobnie jak fibule ze spiczastą lub trójkątnie zakończoną nóżką i grzebienie z trójkątnym uchwytem nie muszą być typowe tylko dla fazy C 3. Duże znaczenie ma tutaj grób z Worms-Kirschgarten, zawierający m. in. trzy fibule A VI 2 z nóżkami ukształtowanymi jak powyżej i monetą brązową Konstancjusza II (341/346).

Podobną wagę dla wydzielenia fazy C 3 mają, choć nieliczne, skandynawskie groby z monetami, takie jak Nystrup z dwoma denarami Konstantyna Wielkiego (306-337) i solidem Konstansa (337-350), Åk z barbarzyńską imitacją solida Magnencjusza (350-353), Lilla Jored z imitacjami z okresu konstantyńskiego (Lund Hansen 1971; ta sama 1987, 33n.), Årslev z imitacją monety Gety (209-211), wybitą około 300 r. (Mackeprang 1940) i skarb z Brangstrup ze świeżo wybitymi monetami końcowymi Konstantyna Wielkiego (306-337) [Henriksen 1992]. Co prawda, znaleziska te zawierają niewiele szklanych czy metalowych przedmiotów, które można porównać z zabytkami z kultury wielbarskiej; do niewielu wspólnych form należą fibule z tarczками i pucharki szklane E 233 / Straume IV (Straume 1987, 34). Zawartość grobów skandynawskich datowanych monetami umożliwia mimo to ogólne porównanie z formami kultury wielbarskiej pod względem stylistycznym.

Dalszym krokiem na trudnej drodze, jaką jest dążenie do zdefiniowania fazy C 3, jest praca Jaroslava Tejrała (1992, 229nn.), według którego faza ta w środkowej Europie rozpoczyna się wraz z pojawieniem się *Bügelknopffibeln*, zapinek z prostokątną tarczką na główce, późnych fibul A VI 2 z prostokątną nóżką, owalnych, często żelaznych, sprzączek z ramą o równomiernej szerokości lub lekko tylko zgrubiałą, sprzączek brązowych z „torebkowatą” ramą, pucharków szklanych E 230 typu Kowalki i grzebieni z trójkątnym uchwytem (ryc. 6). Dla późniejszego stadium tej fazy charakterystyczne są *Bügelknopffibeln* ze stożkowatym, grzybkowatym lub facetowanym guzkiem na główce, fibule z półkolistą tarczką na główce i wczesne garnitury do pasa zdobione stempelkowym lub głęboko wycinanym ornamentem. J. Tejral (1986, 182nn.; tenże 1992, 232nn.) dokonał także porównania materiału środkowoeuropejskiego ze znaleziskami z późniejszych faz kultury czerniachowskiej, w której oprócz form fazy C 2, jak fibule A 168 z wąskim kabłąkiem i prostą nóżką, zapinki A VI 2 z rombowałą nóżką i pucharki szklane E 220 typu Gąskowo pojawiają się nowe typy, jak fibule kuszowate wariantu 3 Ambroza z szerokim kabłąkiem, małe fibule blachowate, owalne sprzączki z lekko zgrubiałą ramą, grzebienie typu III z uchwytem dzwonowatym i typu I z wysokim półkolistym uchwytem oraz szkla-

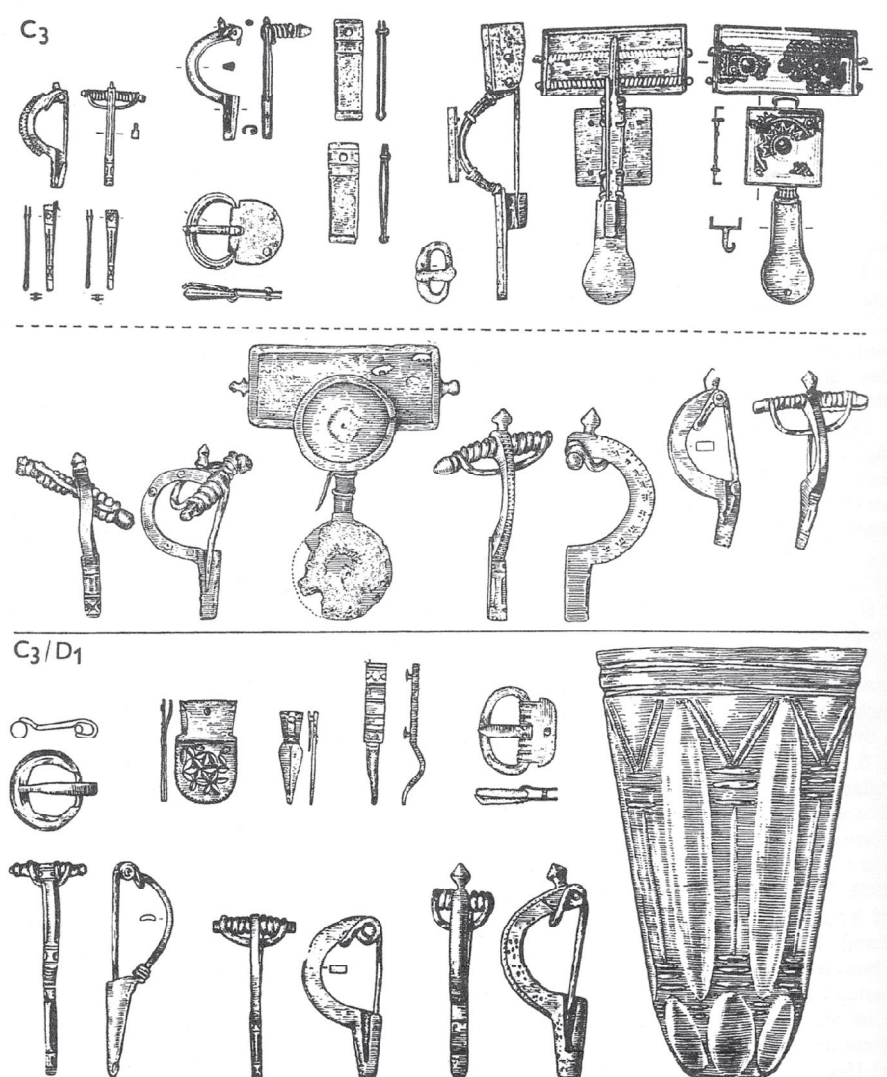
ne pucharki E 230 typu Kowalki (ryc. 7). W swych późniejszych pracach J. Tejral zajmował się już raczej początkami okresu wędrówek ludów.

Spośród kilku prób, zmierzających do chronologicznego podziału kultury czerniachowskiej, które uwzględniają znaleziska z IV w., istnieją dwie, które, jak się wydaje, najlepiej ten problem ilustrują, czyli chronologia Evgenija Gorochovskiego (1988) oraz Olgi Gej i Igora Bażana (1997, 43nn.). E. L. Gorochovskij podjął próbę zsynchronizowania faz kultury czerniachowskiej z chronologią Eggersa / Godłowskiego i wydzielił w obrębie późnego stadium tej kultury trzy fazy: fazę Kosanovo (C 3) z późnymi fibulami kuszowatymi z podwiniętą nóżką, *Bügelknopffibeln*, sprzączkami z lekko zgrubiałą ramą i niekiedy z torebkową skuwką, grzebieniami typu I z trapezowatym uchwytem, a także szklanymi pucharkami E 230 i zbliżonymi do E 222 (ryc. 8). W fazie Maslovo (późna faza C 3 / wczesna faza D 1) zanikają *Bügelknopffibeln*, a pojawiają się wczesne fibule blachowate, sprzączki z silnie zgrubiałą ramą, grzebień typu III i pucharki szklane E 237 (ryc. 9). Wreszcie dla fazy Żuravka (D 1) charakterystyczne są m. in. fibule blachowate z wydłużoną nóżką (ryc. 10).

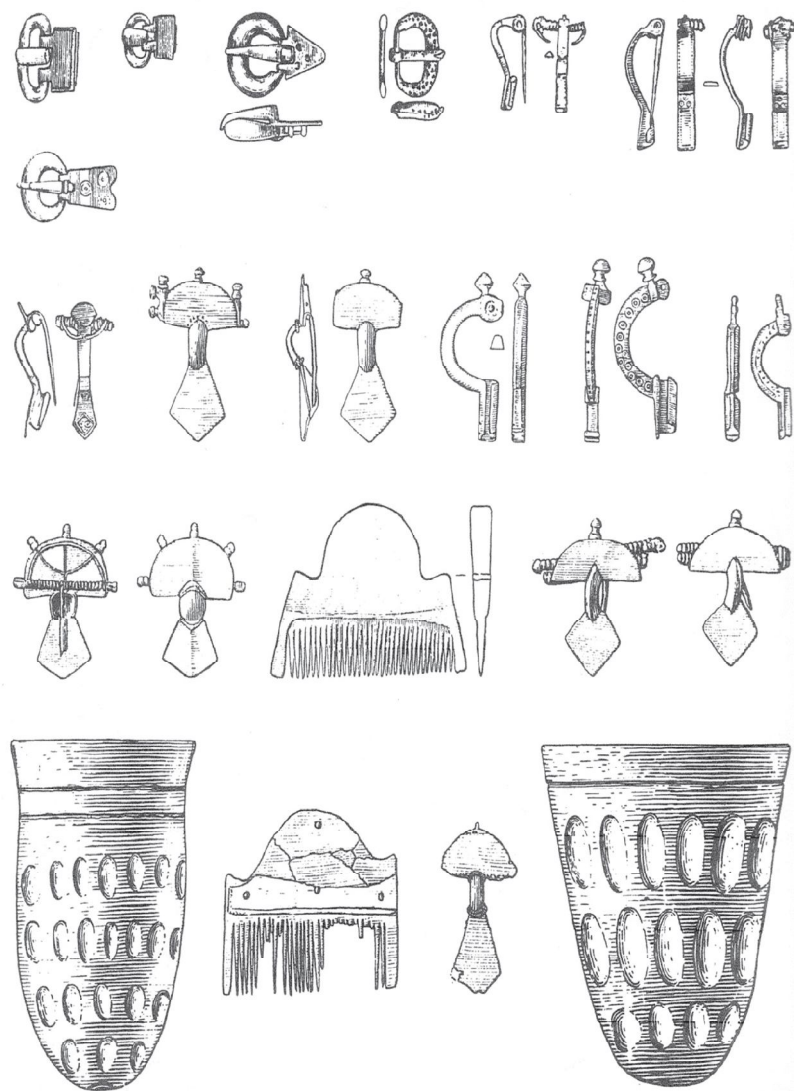
Natomiast O. A. Gej i I. A. Bażan nie dokonali próby dopasowania swego podziału do środkowoeuropejskiego systemu chronologicznego, wydzielając w obrębie późnej fazy kultury czerniachowskiej okres 3 (310/320-350/355) oraz 4 i 5 (350/355-410/420). Zabytki okresu 3 odpowiadają fazie C 3, a niektóre jej formy, jak *Bügelknopffibeln*, fibule A VI 2 z prostą nóżką, owalne sprzączki z ramą równomiernej szerokości występują nadal w okresie 4 i 5 (ryc. 11). Natomiast pozostałe wyznaczniki tego stadium, jak fibule blachowate z wydłużoną nóżką, grzebień typu III i naczynia szklane E 233-238 są charakterystyczne już tylko dla fazy D 1.

We wschodniopolskiej grupie masłomęckiej, w zespołach której znajdują się liczne formy typowe dla kultury wielbarskiej, zostały wyróżnione przez Andrzeja Kokowskiego (1995; 1997) fazy F i G (grupa IIIA i IIIB), odpowiadające fazom C 3 i C 3/D 1. Dla fazy C 3 charakterystyczne są fibule A 172 z zaczepem na kabląku, zwłaszcza te z szerokim kabląkiem, fibule z gąsienicowatym kabląkiem, krótkie i szerokie zapinki A 161, pucharki szklane typu I według E. Straume, wreszcie niebieskie dwustożkowate i również niebieskie, skrócone wokół własnej osi paciorki szklane, a także paciorki z kamieni półszlachetnych, zwłaszcza z chalcedonu. Wyznacznikami fazy C 3/D 1 są natomiast warianty fibul A 162 z wąską nóżką (typ ZG/FG 64, małe zapinki blachowate, grzebień typu III, zdobione wisioriki wiaderkowate i paciorki zawieszane na kółkach (ryc. 12).

Tak jak dla Europy środkowej studia nad późnorzymskimi naczyniami szklanymi Günthera Raua (1972; 2008), a dla Skandynawii – Eldrid Straume (1987), przyczyniły się do sprecyzowania chronologii faz C 3 i D 1, tak dla Europy wschodniej podobne znaczenie mają nowe badania nad naczyniami szklanymi z ornamentem szlifowanym, prowadzone przez Igora Gavritukhina (2011) i Aleksandra Vasil'jeva (2013).

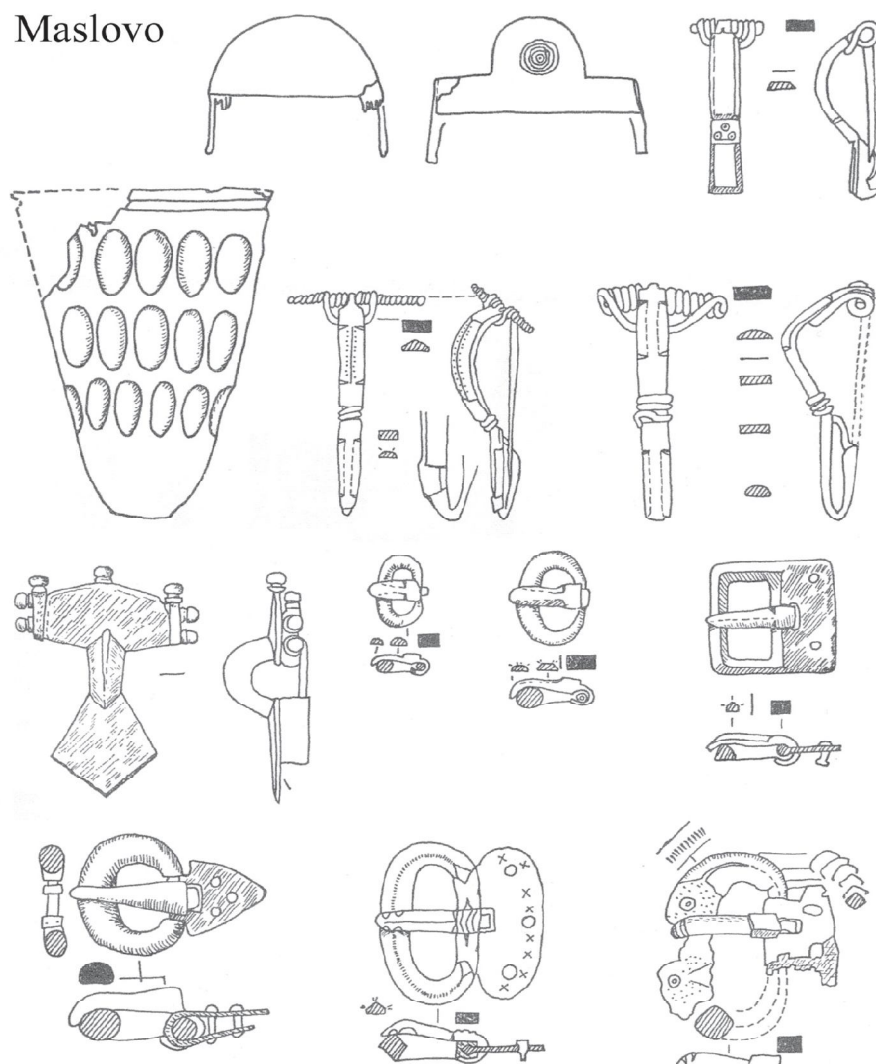

Ryc. 6. Fazy C 3 i C 3/D 1 w kręgu nadlabskim. Wg: Tejral 1992

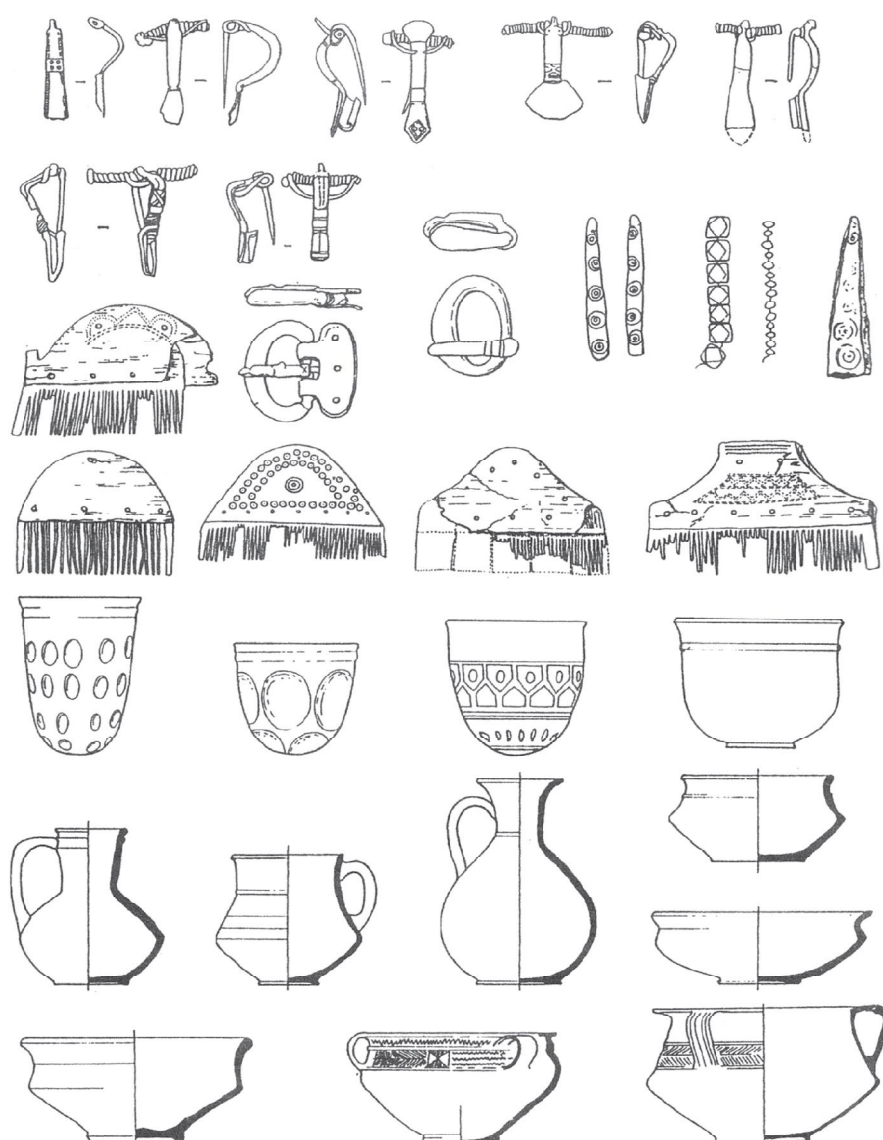

Ryc. 7. Faza C 3 w kulturze czerniachowskiej. Wg: Tejral 1992

Maslovo

Ryc. 9. Faza C 3/D 1 w kulturze czerniachowskiej. Wg: Gorochovskij 1988

Ryc. 11. Okres 3 (310/320-350/355) w kulturze czerniachowskiej. Wg. Gej / Bażan 1997

Ryc. 12. Fazy C 3 i D 1 w grupie masłomęckiej. Wg: Kokowski 1995

Powróćmy do kultury wielbarskiej. Na podstawie 885 zespołów grobowych z co najmniej dwoma typami zabytków przewodnich Ryszard Wołagiewicz (1993, 24nn.) wyróżnił sześć grup chronologicznych. Grupę 5, dla której charakterystyczne są fibule A 168, zapinki z podwiniętą nóżką i z zaczepem na nóżce (A 172), A VI 2 z tarczką na nóżce, pucharki szklane typu Gąskowo, trzeba synchronizować z fazą C 2. Z zapinkami A 168 współwystępują też niekiedy zapinki z gąsienicowatym kabłąkiem, głównie datowane na fazę C 3. Grupa 6 została określona przez R. Wołagiewicza jako obejmująca fazy C 3-D, a występowanie w niej *Bügelknopffibeln* i pucharów E 234 typu Ługi wskazuje na to, że część zabytków w niej umieszczonych wiąże się raczej z fazą C 3.

W oparciu o zestawienia R. Wołagiewicza Jörg Kleemann (2007) zbudował swą tabelę seriacyjną, w której jako zabytki przewodnie fazy C 3 wymienia koliste sprzączki M-L C 13, fibule z trzema tarczkami, wisiorki z miniaturowymi kluczami, zapinki A 172 z zaczepem na nóżce i te z gąsienicowatym kabłąkiem, owalne sprzączki M-L H 11/14 i zapinki A 161. Fazę D 1 wyznaczają języczkowate i asymetryczne okucia końca pasa, sprzączki M-L H 26-27/29, zapinki z łopatkowatą nóżką typu 1 według A. Bitner-Wróblewskiej (2001, 59nn.), grzebień typu III, brązowe noże i nożyce. Baza materiałowa owej tabeli jest jednak bardzo wąska, gdyż autor podaje dla fazy C 3 zaledwie osiem zespołów, a dla fazy D 1 – 18. Ponadto wspomniane wisiorki, noże i nożyce występują także we wcześniejszych fazach kultury wielbarskiej.

Począwszy od młodszego okresu rzymskiego zachodnią sąsiadką kultury wielbarskiej stała się grupa dębczyńska, której opracowanie, także w ujęciu chronologicznym, zawdzięczamy Henrykowi Machajewskiemu (szczególnie: Machajewski 1992; tenże 2006, 40n.; tenże 2008, 142). Grupa ta podlegała stosunkowo silnym wpływom płynącym z kręgu nadłabskiego i Skandynawii (por. Przybyła 2007), które w kulturze wielbarskiej manifestują się o wiele słabiej. Późniejsze stadium fazy V grupy dębczyńskiej według H. Machajewskiego odpowiada fazom C 2 i C 3, a zawiera m. in. fibule A 185, A VI 2 z wąską nóżką i tzw. „fibule nadłabskie” (A VI 2 z klinowatą nóżką). W fazie VI występują już zabytki typowe dla wczesnego okresu wędrówek ludów. „Czysta” faza C 3 nie została, jak dotąd, w grupie dębczyńskiej wyodrębniona.

Anna Bitner-Wróblewska (2001, 14nn., tabl. I-II) porównała osiem systemów chronologicznych, począwszy od Norwegii poprzez Szwecję, Gotlandię, Bornholm i grupę dębczyńską po krąg zachodniobałtyjski, definiując przy tym fazę D 1 lub D, zależnie od stosowanego nazewnictwa. Faza C 3 jako końcowe stadium okresu rzymskiego jest w tej cennej pracy jedynie naszkicowana, podczas gdy dogłębnie zostały przeanalizowane zabytki przewodnie wczesnego okresu wędrówek ludów.

Ostatnio Andreas Rau (2010; 2014) przedstawił szczegółowy i zarazem krytyczny przegląd chronologii skandynawskiej od fazy C 2 po fazę D 2. Faza C 3a została określona jako „po fazie C 2”, podczas gdy dla fazy C 3b (kontynentalnej D 1) typowe są fibule Nydam i Haralsted, późne naczynia szklane ze szlifowanym ornamentem i emisje monet do połowy IV w. Prócz owej rozbieżności pomiędzy skandynawską

a "kontynentalną" chronologią, czyli definiowania zawartości faz C 3 i D 1 trudność synchronizacji z materiałami kultury wielbarskiej polega na tym, że na Pomorzu, prócz jednego okazu typu Nydam w grupie dębczyńskiej, zapinki obu wymienionych typów nie występują.

W parę lat później Marcin Woźniak (2013; 2015) opublikował swe studia nad późną fazą kultury wielbarskiej, nie rozdzielając jednak od siebie faz C 3 i D.

Ten przegląd najważniejszej i mającej znaczenie dla kultury wielbarskiej literatury ukazuje, na jakie trudności napotykali poszczególni badacze, starający się oddzielić końcowe stadium okresu rzymskiego od początków okresu wędrówek ludów. Kolejna próba, podjęta przez autorkę dla kultury wielbarskiej zostanie opublikowana już nie w tym miejscu, ale jako część zbiorowego opracowania, wykonanego w ramach grantu wspomnianego na wstępie.

LITERATURA

Bitner-Wróblewska, A.

2001 From Samland to Rogaland, East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period. Warszawa.

Blume, E.

1912 Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 1. Text. Mannus-Bibliothek 8. Würzburg.

Brandt, J.

1960 Das Urnengräberfeld von Preetz in Holstein. Offa-Bücher 16. Neumünster.

Eggers, H.-J.

1951 Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburg.

1955 Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 2, s. 196-244.

Gavritukhin, I.

2011 Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods [w:] *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (wyd.). Cultural-Historical Reports 10. Kristiansand-Simferopol. s. 39-67.

Gej, O. A., Bażan, I. A.

1997 Chronologija epoki „gotskich pochodov” (na terytorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza). Moskva.

Godłowski, K.

1970 The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. *Prace Archeologiczne* 11. Kraków.

1974 Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej. *Rocznik Białostocki* 12, s. 9-107.

1988 Problemy chronologii okresu rzymskiego [w:] *Scripta Archaeologica*. Kraków . s. 27-49.

Gorochovskij, E. L.

- 1988 Chronologija černjachovskich mogil'nikov Lesostepnoj Ukrainy [w:] Trudy V Meždunarodnogo Kongressa Archeologov-Slavistov 4. Kiev. s. 34-46.

Henriksen, M. B.

- 1992 Brangstrupfundet. En guldshat fra slutningen af romersk jernalder. Fynske Minder. s. 43-76.

Keller, E.

- 1974 Zur Chronologie der jünger-kaiserzeitlichen Grabfunde aus Südwestdeutschland und Nordbayern. Festschrift J. Werner. München. s. 247-291.

Kleemann, J.

- 2007 Kombinationsstatistische Untersuchungen zur Chronologie der Wielbark-Kultur. Erste Ergebnisse – Probleme – Perspektiven [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej, Gdańsk, s. 53-76.

Kokowski, A.

- 1995 Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszy okresie rzymskim. Lublin.
- 1997 Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises - Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen. Bericht Römisch-Germanische Kommission 78, s. 643-833.

Lund Hansen, U.

- 1971 Danish grave finds of the fourth and fifth Century A. D. Inventaria Archaeologica Denmark. Bonn.
- 1987 Römischer Import im Norden. Nordiske Fortidsminder Serie B, 10. København.
- 1994 Skandinavien und der Kontinent zur Völkerwanderungs- und Merowingerzeit [w:] Runische Schriftkultur in continental-skandinavischer und angelsächsischer Wechselbeziehung. Ergänzungsband zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10. Berlin-New York. s. 1-9.

Machajewski, H.

- 1992 Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty. Poznań.
- 2006 Pomorze Środkowe w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów [w:] W. Nowakowski et alii (red.), Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu. Koszalin. s. 35-63.
- 2008 Südzone des Ostseebeckens und der Elbekulturkreis in der späten römischen Kaiserzeit und in der frühen Stufe der Völkerwanderungszeit [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (wyd.). The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Monumenta Studia Gothica 5. Lublin. s. 131-159.

Mackeprang, M. B.

- 1940 Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk gravudstyr fra 4. Aarh. E. Kr. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1940, s. 87-96.

Madyda-Legutko, R.

- 1986 Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. BAR International Series 360. Oxford.

Photographisches Album

- 1880 der Prähistorischen und Anthropologischen Ausstellung zu Berlin 1880. Berlin.

Przybyła, M. J.

- 2007 Die nordeuropäischen Elemente in der Dębczyno-Gruppe der jüngeren römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 54, s. 573-611.

Rau, A.

- 2010 Jernalderen i Nordeuropa. Nydam Mose 1. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989-1999. Moesgård.
- 2014 Spätkaiserzeitlich-frühvölkerwanderungszeitliche Kammergräber der Sætrang-Lilla Jored-Gruppe [w:] A. Abegg-Wigg, N. Lau (wyd.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster. s. 145-166.

Rau, G.

- 1972 Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 3, s. 109-214.
- 2008 Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 40, s. 221-240.

Reichstein, J.

- 1975 Die kreuzförmige Fibel. *Offa-Bücher* 34. Neumünster.

Schach-Dörges, H.

- 1970 Die Bodenfunde des 3. bis 6. Jahrhunderts nach Chr. zwischen unterer Elbe und Oder. *Offa-Bücher* 23. Neumünster.

Schuldt, E.

- 1955 Pritzier. Ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 4. Berlin.

Straume, E.

- 1987 Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. Institut for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter 73. Oslo.
- 2011 Gläser mit Fadenaufgabe aus norwegischen Gräbern. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 92, s. 381-497.

Tejral, J.

- 1986 Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit [w:] *Peregrinatio Gothica. Archaeologia Baltica* 7. Polonia 84/85, Łódź, s. 175-238.
- 1992 Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków, s. 227-248.

Thomas, S.

- 1960 Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 8, s. 54-215.

Tischler, O.

- 1879 Ostpreussische Gräberfelder III. Königsberg.

Tischler, O., Kemke, H.

- 1902 Ostpreussische Altertümer der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt. Königsberg.

Vasil'yev, A.

- 2013 Thin Walled Glass Beakers with Wide Mouth and Decoration of Cut Ovals (Eggers 223, 224, 226, 228) [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (Hrsg.), *Inter ambo maria. Northern*

Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Kristiansand-Simferopol, s. 420-433.

Wielowiejski, J.

1970 Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wrocław.

Wołagiewicz, R.

1993 Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szczecin.

Woźniak, M.

2013 Some Remarks on Settlement Structures of the Wielbark- Culture in the End of the Roman Period and Early Migration Period in Middle-Eastern Poland (Masovia and Podlachia) [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (wyd.), *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand-Simferopol, s. 435-453.